

Karol D e j n a, *Atlas gwar polskich*, t. I, *Małopolska*, Warszawa 1998, ss. 404 + 1 nlb (w tym 170 map), Polska Akademia Nauk Komitet Językoznawstwa

Potrzebę syntetycznego ujęcia stanu dialektologii polskiej końca XX w. postulował K. Dejna już w latach siedemdziesiątych (por. *Najpilniejsze zadania dialektologii polskiej*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 35(1979), s. 17-33). Recenzowana praca – pokazująca stan gwar południowo-wschodniej Polski na ponad 170 mapach¹ opracowanych na podstawie danych uzyskanych na 2000 pytań kwestionariusza² w 250 punktach – jest częściową realizacją owych postulatów. Omawiana publikacja stanowi pierwszą część wielotomowego dzieła, które przedstawiać będzie kolejne, po Małopolsce, zespoły gwarowe³.

Czy w sytuacji, gdy dialektologia polska dysponuje *Małym atlasem gwar polskich* (MAGP)⁴, istniała potrzeba opracowania *Atlasu gwar polskich* (AGP)⁵? Dejna, przewidując niejako takie wątpliwości, wyjaśnia we *Wstępie*, że MAGP „będąc największym i chlubnym osiągnięciem polskich dialektologów”, był od początku dziełem niepełnym w stosunku do potrzeb i pierwotnych założeń (s. 5).

Recenzowana praca z jednej strony nawiązuje do założeń metodologicznych MAGP, z drugiej zaś pokazuje nowe perspektywy badawcze. Nowatorstwo tej pracy – w stosunku do MAGP – tkwi, jak sądzę, nie w obfitszej dokumentacji czy też gęstszej siatce punktów, lecz w kartograficznym ujęciu procesów innowacyjnych.

Zasadniczy problem, który stawia *Atlas*, to uchwycenie stanu wyjściowego obecnej integracji gwar z polszczyzną ogólną. Kwestia ta jest szczególnie ważna w końcu

¹ Materiał przedstawiony został na 174 mapach (o cztery więcej niż to wynika z numeracji map, por. mapy 6a, 13a, 37a, 48a).

² K. D e j n a, *Kwestionariusz do badania gwarowych różnicowań Polski*, Łódź 1985.

³ K. D e j n a, *Projekt zebrania materiałów do Atlasu gwar polskich*, Rozprawy Komisji Językowej ŁTN 1987, t. XXXIII, s. 17-33.

⁴ *Mały atlas gwar polskich*, red. K. Nitsch; od 1960 r. red. M. Karaś, t. I-XIII, Wrocław 1957-1970.

⁵ *Atlas gwar polskich*. Materiały do kartoteki AGP zbierane od 1986 r. pod naukowym kierunkiem Dejny znajdują się w Katedrze Dialektologii Polskiej Uniwersytetu Łódzkiego.

naszego stulecia, gdy oddziaływanie języka polskiego – poprzez radio, telewizję – na gwarę jest powszechne. Te okoliczności obligują do sporządzenia – możliwie jak najszybciej – pełnej dokumentacji gwar w terenie. Prace te prowadzone od drugiej połowy lat osiemdziesiątych napotykają na, nie znane w okresie przygotowywania MAGP, ograniczenia badawcze. Opisanie systemu językowego gwary w toku rozmowy z mieszkańcami wsi jest – ze względu na brak konsekwencji zachowania cech językowych – znacznie trudniejsze, niż było to przed kilkudziesięciami laty.

To wszystko powoduje, że materiał egzemplifikacyjny – będący podstawą ustalania systemu językowego badanych gwar – prezentowany w AGP jest inny niż w MAGP. Ta odmienność materiału w obu dziełach wynika – co oczywiste – nie tylko ze względu na różne etapy ewolucji gwary. Zasadnicza różnica między materiałami źródłowymi obu atlasów tkwi w odmiennym stopniu konsekwencji zachowania cech gwarowych. System językowy informatorów MAGP jako reprezentantów gwary był jednolity dla całej wspólnoty lokalnej („eksplorator miał możliwość łatwiejszego poznania systemu badanej gwary w toku rozmowy z każdym prawie mieszkańcem wioski” s. 8). Inaczej jest w wypadku informatorów AGP („dziś trudno znaleźć dobrze, konsekwentnie zachowującego cechy swej gwary informatora”). Cechy gwarowe utrzymują się w nierównym, czasem małym zakresie. Tak więc AGP – chociażby z powodów tu podanych – jest dziełem innym w stosunku do MAGP.

Ten odmienny w zakresie konsekwencji stan zachowania cech gwarowych w stosunku do MAGP obligował Autora do odejścia od tradycyjnych rozwiązań kartograficznych. Dostrzec to można w zaniechaniu przez Dejnę prezentowania cech gwarowych za pomocą map leksykalnych (stosowanych jeszcze przez w AGKiel⁶), a zarazem powodował potrzebę poszukiwania przez tego uczonego nowych sposobów kartograficznego przedstawiania innowacji dialektalnych.

Takim nowym rozwiązaniem kartograficznym jest zastosowanie w *Atlasie* map syntetyzująco-zbiorczych. Zaletą zastosowania map wymienionego typu jest m.in. ich ekonomiczny walor, pozwalający na ukazanie dużej ilości faktów językowych na jednej mapie⁷.

Ta nowa metoda kartograficznego ujęcia faktów językowych łatwiejsza jest do zastosowania i opisanie gwar zachowujących konsekwentnie cechy językowe. Tymczasem materiał będący podstawą AGP charakteryzuje się „rozregulowaniem systemu gwary” (s. 11). Taki stan rzeczy powoduje przy opracowywaniu map konieczność zwiększenia zakresu funkcji znaków. W *Atlasie* regularność bądź niekonsekwencje realizowania norm językowych sygnalizowana jest kreskami na obrzeżach znaków (por. m.in. mapy: 59, 64, 99). Dzięki zastosowaniu takiej metody kartografowania *Atlas* pokazuje zasięgi cech dialektalnych i określa ich tendencje rozwojowe.

⁶ K. D e j n a, *Atlas gwarowy województwa kieleckiego*, z. 1-6, Łódź 1962-1968.

⁷ Taki typ map obliguje przy ich opracowaniu do uwzględnienia większej liczby przykładów (do wykonania jednej mapy syntetycznej konieczne było częstokroć przeprowadzenie analizy ponad 2500 form wyrazowych, por. mapy 34 i 56).

Nowatorstwo recenzowanego *Atlasu* dostrzegam w przekroczeniu bariery opisu synchronicznego – jaki jest właściwy – pracom dialektograficznym⁸. Omawiana praca jest dziełem dialektologicznym, a nie tylko dialektograficznym, ponieważ pokazuje mechanizmy procesów prowadzących do terytorialnego zróżnicowania języka. *Atlas* jest nie tylko kartograficzną dokumentacją stanu mowy mieszkańców wsi żyjących w dwóch okresach – wyznaczonych cezurą półwiecza – naszego stulecia. Te dwie warstwy chronologiczne mowy ludności wiejskiej mapowane są w *Atlasie* z zastosowaniem znaków różnej wielkości: formy starsze znaczone są w punkcie głównym znakami „normalnego formatu”, natomiast formy późniejsze, nowsze, małymi znakami (s. 11, por. m.in. mapy: 28, 56, 77).

Dzięki pełnemu i konsekwentnemu zestawieniu danych z lat pięćdziesiątych – wydobytych z MAGP, atlasów regionalnych (w tym nie publikowanych) i monografii gwarowych (por. s. 17) – z materiałem współczesnym (z lat 1980-1990) *Atlas* pokazuje procesy językowe prowadzące do zróżnicowania gwar. Szczegółowa analiza map pozwala stwierdzić, że stan dzisiejszych gwar jest rezultatem ewolucji (por. np. mapa 122) i/bądź integracji z polszczyzną ogólną (por. np. mapa 77). Recenzowany *Atlas* jest pierwszym – w takiej skali – dziełem kartograficznym łączącym opis synchroniczny z diachronicznym. Walory wymienionego ujęcia kartograficznego widać wyraźnie w zestawieniu z proponowaną ostatnio metodą dialektometryczną. Według zwolenników dialektometrii ewolucję gwar można pokazać w zestawieniach procentowych. Tymczasem metoda ta, przy zastosowaniu małej liczby przykładów, a także przy niewłaściwym doborze informatorów, może prowadzić do wniosków nie zawsze obiektywnych.

Obok procesów ewolucyjnych i integracyjnych *Atlas* wymienia interferencję jako jedną z przyczyn prowadzących do obecnego zróżnicowania gwar. Zarówno sam proces, jak i rezultaty wymienionego procesu są ważne szczególnie wtedy, gdy od wieków sąsiadują bądź współistnieją ze sobą dwa języki. Przedstawienie obok wyrazistych cech dialektalnych cech gwarowych powstałych drogą interferencji nie może stanowić o niekonsekwencji metodologicznej *Atlasu*, bowiem, jak można przypuszczać, część tych cech może upowszechnić się i ustalić jako systemowe cechy gwarowe. Tym też tłumaczyć można, jak sądzę, umieszczenie w analizowanym *Atlasie* cech gwarowych, będących m.in. wynikiem interferencji języków słowackiego i ukraińskiego (por. m.in. mapy: 13a, 36, 37a, 116).

Recenzowany *Atlas* jest – w dialektologii polskiej i słowiańskiej – dziełem szczególnym nie tylko ze względu na syntetyczne przedstawienie wiedzy o terytorialnym zróżnicowaniu gwar języka końca XX w., ale także ze względu na pokazanie nowych perspektyw badawczych łączących opis synchroniczny z opisem diachronicznym.

Feliks Czyżewski

⁸ W opisie terytorialnego zróżnicowania języka przyjmuje podział na dialektografię pokazującą stan gwary i dialektologię wyjaśniającą przyczyny jej różnicowania.